

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕАЛ ЛЮДИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ: ЗМІСТ, ТИПОЛОГІЯ, ГЕНЕЗА

У науковій літературі ідеал трактується як найвища мета, до якої прагнуть люди і яка скеровує їхню діяльність. Він не лише визначає діяльність, а й спрямовує спосіб мислення. Як наслідок, на рівні мислення, досягається гармонія, взірць досконалості.

Ідеал людини зазнає впливу суспільного розвитку, що, як відомо, не йде однозначно. Так, у часи тоталітарного режиму ідеалові надавався класовий характер, де “єдиною системою ідей, яка втілює прогресивний ідеал, є комуністичний світогляд, що він вказує людям єдино можливий вихід у майбутнє із сліпого кута нерозв’язаних при соціалізмі суперечностей: побудову комунізму, в умовах якого здійснюється вільний і всебічний розвиток людини”¹. У комуністичному ідеалі завжди була суперечність між змістом і формою, адже моральність ставилася в залежність від інтересів пролетаріату.

Вчені української еміграції розглядають ідеал української людини під різними аспектами, що охоплює такі рівні: загальнолюдський, релігійний, національний, становий чи класовий. В.Янів пов’язував загальнолюдський ідеал “з підкресленням усіх загальнолюдських вартостей одиниці на тлі будь-якої спільноти”².

Релігійний виховний ідеал зумовлюється особливостями духовності українців як одного із слов’янських народів, бо релігійність визначається як одна з основних прикмет слов’ян”. В Україні релігійний ідеал проявляється у формі християнського ідеалу.

Через християнізацію наші пращури ввійшли в сім’ю культурних народів світу, які перестали ставитись до них як до “варварів”, тобто йдеться про перенесення на наші землі засад загальнолюдського ідеалу. Християнство визначало становлення українського народного ідеалу в майбутніх століттях. Після втрати національної незалежності українська церква зберігала національну ідентичність людини і залишалась єдиною сферою її самовияву.

Знищення політичної і духовної еліти, денационалізація значною мірою міщанства і міського пролетаріату призвели до перетворення українців у селянську націю з відповідним класовим і становим виховним ідеалом.

Г.Ващенко виділяв у структурі національного ідеалу ще один рівень – загальноєвропейський, що має два джерела: класичну греко-римську культуру і християнство. Для стародавніх греків “ідеальна людина є перш за все людина гармонійно розвинена. Це означає, що вона має здорове і гарне тіло та високі властивості духа”³. Серед хиб античного ідеалу – визнання законності і природності рабства, а також теза, що фізична праця принижує гідність вільної людини.

Християнство внесло докорінні зміни в розуміння ідеалу людини, поклавши в основу своєї моралі любов до Бога і ближнього. На протигагу античним поглядам християнство змінило ставлення до фізичної праці, поставило її на рівень з іншими видами чесної праці. Проте воно відійшло від ідеалу гармонійно розвиненої людини. Середньовічний ідеал втратив гармонійність і навіть суцільність, створивши два окремі ідеали: лицаря і монаха.

Лише епоха Відродження повертає європейські народи до ідеалу гармонійно розвиненої людини. Але це вже ідеал нової якості, бо “ідеал людини в розумінні нового періоду європейської історії – це людина гармонійно розвинена на християнській основі”⁴.

У XIX столітті на європейський ідеал впливає широке розповсюдження матеріалізму й атеїзму. Різким відходом від нього став у XX столітті націонал-соціалістичний ідеал. Як і більшовицький виховний ідеал, він спирається беззастережно на антихристиянські засади. Мета націонал-соціалістичного виховання – виробити в процесі боротьби окремих індивідів новий тип надлюдини. Ідеал націонал-соціалістів характеризують риси, які самі по собі можуть і не мати чогось негативного, але в них вкладається зміст, що протистоїть європейському і загальнолюдському ідеалам.

У такому контексті вчені з західної діаспори досліджують тенденції розвитку ідеалу української

людини. На основі їх досліджень можемо виділити класово-національний, національно-класовий, національно-державницький і універсальний типи ідеалу української людини.

Класово-національний тип висуває на перше місце особливості людини як представника певного класу з урахуванням національної специфіки. До нього можна віднести ідеали хліборобської людини і пролетарської людини.

“Ідеал сильної хліборобської людини” обґрунтував В.Липинський у праці “Листи до братів-хліборобів”. На думку вченого, такий тип людини, який спирається на меч і матеріальну силу, допоможе об’єднати в українським державницьким таборі всіх мешканців нашої землі. Духовно зцементує місцевих українських людей “дух християнський”, а політично – лише патріотизм, тобто “любов до спільної Батьківщини”. Сильна хліборобська провідна верства має витворитися з двох станів хліборобського класу: по-перше, шляхтичів і дворян, а по-друге, селян. Раціональний чинник відсувається на другий план, бо до такої верстви чи класу входять залишки зросійщеного дворянства, сполонізованої шляхти і виділені в процесі революції найактивніші елементи українського селянства. Об’єднавши навколо себе інші класи, цей клас створить класократичну трудову монархію.

Особливу роль В.Липинський відводив “національній аристократії”, тобто групі найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які є організаторами, правителями і керманичами нації⁵. Така аристократія ще повинна витворитися на наших землях, щоби протистояти руйнівникам, серед яких – російські “совнаркоми” та українські соціалісти й демократи. Щоби забезпечити провід, національна аристократія повинна спиратись на матеріальну силу й моральний авторитет серед нації.

Отже, В.Липинський поряд із “сильною хліборобською людиною” як ідеалом для свого часу передбачав ідеал майбутнього – національну аристократію.

Ідеал української людини, що його запропонував В.Липинський, вже на початку 20-х років був анахронізмом, однак цілий ряд положень концепції, при певному переосмисленні, не втратив своєї цінності.

До класово-національного типу ідеалу української людини відноситься також “сильна пролетарська людина”, яку в еміграції підтримував В.Винниченко, а в Україні – М.Хвильовий.

Володимир Винниченко ставив на перше місце партійні інтереси своєї УСДРП, бо вона “мала підтримку найактивнішого й революційного пролетаріату, а її програма й тактика, корінячись у програмі й тактиці інтернаціонального соціалізму, були вже принатурені до українських обставин”⁶. В універсалах, які він писав, підкреслювалося, що українці – “робітничо-селянська нація”, хоч надавати першість українським робітникам не було історичних і соціальних підстав. Проте В.Винниченко відносив до українського пролетаріату селянську “голоту” й частину міського пролетаріату, хоч весь робітничий клас в Україні становив тоді не більше 4% її населення.

Себе він зараховував до “російсько-українського комуністичного табору”, бо комунізм є “тою гармонізуючою лінією, яка об’єднує національне з соціальним, і приводить людину до єдності думки й акції”⁷. Після кількох місяців перебування в радянській Україні і Росії Винниченко зневірюється в тому, що “українська робітничо-селянська державність справді твориться”⁸. Проте він переконаний і далі, що “український сільський пролетаріат і півпролетаріат має в собі виразний класовий інстинкт і гостро виступає в обороні своїх інтересів”⁹.

В Україні прихильником аналогічних ідей був М.Хвильовий, який однак намагався протиставити український пролетаріат російському, бо останньому властивий “порожній псевдоінтернаціоналізм”. “Бути справжнім інтернаціоналістом, – писав М.Хвильовий, – це значить наперекір всяким забобонам в національному питанні, що утворилися на протязі великого часу, найти в собі мужність бути послідовним до кінця і в цій послідовності сміливо нести прапор пролетарської революції”¹⁰.

Ідеал пролетарської людини не витримав випробування часом: він поступився місцем комуністичному ідеалові в більшовицькому трактуванні тому, що ґрунтувався на українському націонал-комунізмі, а його зародки були придушені тоталітарним режимом.

Так само в сфері теорії залишились ідеали національно-класового типу трудової та колектократичної людини.

Соціолог М.Шаповал при обґрунтуванні “ідеалу трудової людини” виходив з того, що в Україні панують “чужі міста”, а українці виконують функції хліборобів та інших представників фізичної праці. Щоби визволитись, українці повинні “перетворитися в повну націю, націю-суспільство”¹¹. Лише тоді може бути мова про національно-політичну свідомість кожного індивіда української нації.

Творення українського національного господарства невіддільне від соціальної революції, що забезпечить перехід до трудового характеру господарства, чи, за словами М.Шаповала, “вільного спілчанства” або “чистого соціалізму” як антипода більшовицькому “державницькому соціалізмові”.

Українську націю М.Шаповал називає єдиним величезним класом, що складається із селян і

робітників, які борються за визволення праці, особи, землі і свою самостійність. Виразник національних інтересів – “велика трудова українська демократія”, яка протидіє поневолювачам трудового люду і бореться за національне визволення, бо буржуазія, поміщицтво й купецтво в Україні складається з чужонаціональних елементів (росіян, поляків, євреїв і т. ін.). На думку М.Шаповала, майбутнє України залежить від організації великої селянсько-робітничої революційної партії. Інтелігенція створити такої партії не спроможна, а питання про “єдиний національний фронт” протистоїть соціальній революції, суспільним ідеалом якої є трудова демократія і соціалізм. Попри таке ставлення до інтелігенції, в чому М.Шаповал не відрізняється від В.Липинського, обґрунтований ним ідеал української людини прямо протилежний тому, який лежить в основі класократичної трудової монархії.

З ідеалом трудової людини асоціюється “ідеал колектократичної людини” в пізніх працях В.Винниченка. Він пропонує людству “переходити до третього способу творення соціалізму” – “негайно, але без зброї почати переводити приватну власність на засоби продукції на колективну”¹². Тут націоналізації протиставляється соціалізація, чи “колектократія”. Перехід до колектократичного способу праці можна забезпечити через законодавчий орган. В.Винниченко переконаний, що “світ стоїть перед катастрофою”¹³, бо може дійти до війни між СРСР і США, в яких панує відповідно державний і приватний капіталізм, між “советським” і американським імперіалізмами. Колектократія в таких умовах – це єдиний спосіб для людства уникнути самогубства. Колектократична людина забезпечила би розвиток господарства на нових підвалинах, утвердження її гарантує “товариськість, погодженість, добробут і мир як усередині кожної країни, так і між народами”¹⁴. В.Винниченко впевнений, що тільки з цією концепцією можна розв’язати “питання самостійности української нації”¹⁵.

Національно-державницький тип відрізняється від національно-класового тим, що в ньому соціальний момент, як правило, приглушений. У національно-державницькому типі виділяються ідеали волюнтаристської людини, лицарської людини, шляхетної (аристократичної) людини і солідаристської людини.

Хронологічно на перше місце треба поставити “ідеал волюнтаристської людини” Д.Донцова, який вважав: щоби утриматися на поверхні життя, українці мусять будувати свою національну ідею не на розумі, а на волі, догмі, аксіомі. Першу підставу чи вимогу чинного націоналізму його ідеолог бачить у зміцненні “волі нації до життя, до влади, до експансії”¹⁶. Другою “повинно бути те стремління до боротьби та свідомість її конечности, без якої неможливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані тріумф жадної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу”¹⁷. Романтизм, догматизм та ілюзіонізм – третя вимога чинного націоналізму. Далі – фанатизм і “аморальність”. Однак це не є “аморальність в змислі увільнення від етичного критерія, від морального ідеалізму”¹⁸, така “аморальність” означає ненависть до ворога навіть тоді, коли він не заподіяв якогось зла. Протилежність християнській моралі тут очевидна.

П’ята вимога трактується як підстава кожної великої ідеї, яка повинна служити інтересам поступу, що трактується як “право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації”¹⁹. Шоста вимога – творче насильство й існування ініціативної меншості як найважливішого чинника історії.

У цих вимогах Д.Донцов бачить “практичний символ віри всіх здорових і шляхетних рас”²⁰. Без цього народи занепадають і мусять загинути. Щоби панувати, треба віри у велику місію своєї ідеї й агресивного її утвердження. Найголовнішим в ідеології чинного націоналізму є панування, влада, активність.

Ідеї Донцова залишили помітний вплив на формуванні світогляду молодого покоління українців 20 – 30-х років, особливо на західноукраїнських землях, що перебували під польською окупацією. Однак ототожнювати ідеологію українського націоналізму з концепцією Д.Донцова, який не належав до Організації Українських Націоналістів, було би спрощенням і упередженням. А саме так підходили до цього питання за часів тоталітаризму. Ідеологію націоналізму розробляли Д.Адрієвський, Ю.Вассіян, М.Сціборський та інші. Ідеал українського націоналіста викладений у “Декалозі”. На його засадах сформульовано 12 прикмет і 44 правила, які дають підстави говорити про ідеал українського націоналіста як “ідеал лицарської людини”.

До прикмет українського націоналіста віднесені такі: він готовий до боротьби, безкорисливий, чесний, “карний” (дисциплінований), активний і підприємливий, відважний, рішучий, витривалий, врівноважений, точний, здоровий, обережний²¹. Такі прикмети не суперечать загальнолюдській моралі, хоч підпорядковані боротьбі за відбудову української національної держави. Вони вимагають приймати життя як “героїчний подвиг і здобувчий чин незламної волі та творчої ідеї”²². Навіть

до служіння Богові націоналіст повинен підходити через призму любові до нації, України, суворо дотримуючись моралі борця і творця вільного державного життя.

Після Другої світової війни акцентувалися в ідеалі українського націоналіста християнські духовні цінності. Я.Стецько вважав, що “світ може врятувати тільки моральне відродження і повернення до великих ідеалів”²³. Він підкреслював роль “героїчного гуманізму”, що гармонізується з християнською мораллю, вимагаючи від молодого людини “плекаати її ідеалізм життєвий, виховувати у самопосягати, ризику, суворому стилі життя, без вигід щодення”, бо “розпусник і марнотратник, злодійчук і обманець, брехун і боягуз не може бути націоналістом”²⁴.

Я.Стецько не вимагав ненависті до ворогів, як Д.Донцов: він виступав проти “відплатного геноциду” щодо російського народу, а ставив на перше місце виправлення тих кривд, яких зазнали українці в часи поневолення. Я.Стецько критикує не тільки більшовизм з його ідеєю класової ненависті, а й капіталізм як егоїстичне суспільство з ідеалом одиниці. Такому егоцентризмові він протиставляє героїчну концепцію життя людини як члена нації, що спирається на “найшляхетніші певні духовності”²⁵. Не культ філістера, а культ героя з вищим сенсом життя. Особливо підкреслюється значення ідей добра, справедливості, шляхетності й великодушності.

Свою інтерпретацію “ідеалу шляхетної (аристократичної) людини” ще у воєнний час дав Д.Донцов. У праці “Дух нашої давнини” він відносить до аристократії “луччих людей”, протиставляючи їх “голоті”, “трудої інтелігенції”, класові хліборобів чи “монопартії”. На думку Д.Донцова, така верства існувала в попередні періоди української історії (володарська верства в княжі часи, литовсько-руське лицарство і козацька старшина) на противагу масі.

Касту “луччих людей” Д.Донцов не відносить до соціальних категорій, а виводить з людських якостей мудрості, шляхетності і мужності, що начебто протилежне класові хліборобів, якого характеризує: “Великий працює безперечно, але одночасно погній в руках завойовника, якого протекцію над його плугом і працею купує не раз зміною релігії, мови, історичного імені, не раз затратою честі”²⁶. Такий ідеал різко негативно оцінений іншим крилом націоналістичного табору. П.Дорожинський зводить ідеал Д.Донцова до спроби відновити “системи цінностей феодальної доби”, що доведені до абсурду, бо ж серед самих українців виділені дві верстви, одній з яких призначена роль панів, а другій – підлеглих²⁷. Нереальність цього ідеалу компенсується декларативністю.

Нарешті, в національно-державницькому типі доцільно виділити ще “ідеал солідаристської людини”, який розробив Ю.Липа. На відміну від Д.Донцова він виводить традиції з часу “солідаристського трипільства”, що допоможе наблизити українців до розуміння “дійсної еліти”. Символом великої потужності Ю.Липа вважає М.Грушевського. Цей титан науки спонукав до праці цілу групу вчених, започаткувавши Наукове товариство імені Т.Шевченка, що представляло українську асоціативну групу. “Українська раса, – твердив Ю.Липа, – це раса солідаристів, яких суспільний ідеал – група, а не індивідуальність”²⁸. Вчений знаходить такий ідеал у трипільських селищах, еллінських містах, князівських з’їздах, Генеральній Раді за часів Гетьманщини, валках чумаків, братствах, старих громадах, товаристві “Просвіта”, кооперативах. Ю.Липа вважає, що традиційну українську групу нагадують колгоспи, які “прийняло українське село”, відмовившись від “радгоспу-комуни” як “фабрики збіжжя”²⁹. Лише група може бути підставою української організації.

Проаналізовані типи ідеалів української людини – це наслідки пошуків до об’єднання національного і класового ідеалів чи національного і державного ідеалів. Повеєнні часи поставили питання на ширший ґрунт, що дає підстави говорити про універсальний тип у двох відмінах ідеалу: “гармонійно-розвиненої людини” Г.Ващенко і “традиційної (індивідуалістичної) людини” В.Янева.

За переконанням Г.Ващенко, наш час – це час найнижчого падіння людини: “Створивши завдяки науці найдосконаліші машини, людина сама стала рабом їх; володіючи величезними матеріальними благами, людина розгубила блага духовні. Місце шляхетного лицаря й святого, як ідеал, посів тепер мільярдер-комерсант”³⁰. Моральний стан українця характеризують такі негативні риси, як апатичність, пасивність, інертність і навіть лінивість. Виникли вони в часи чужоземного поневолення.

Українцям традиційно властивий аристократизм, а від нього походить індивідуалізм, тобто воля, незалежність у житті. Наш національний індивідуалізм не заважає розвитку спільної праці (“толоки”). Однак при несприятливих суспільних і політичних умовах індивідуалізм вироджується в егоїзм, який серед українців набуває різних форм (ренегатства, кар’єризму, байдужості). Найбільшою хибою українського егоїзму Г.Ващенко називав амбіціонізм, при якому претензійна мета компенсується дріб’язковими претензіями до інших. Людина може ставити різні завдання з погляду їх моральної вартості і обсягу, однак “тільки на основі високих ідеалів може утвердитись міцна, суспільна особистість”³¹. Вчений виступав за гармонійний розвиток людини згідно з традиційним євро-

пейським ідеалом. Такий підхід передбачає, що якась властивість відіграє роль стрижня (для українців – це безмежна відданість Богові й Батьківщині), що вимагає відповідного світогляду, фахової підготовки і розвитку формальних здібностей інтелекту. Вчений звертав увагу на патріотичне виховання волі й характеру, моральне виховання на християнських засадах, естетичне й фізичне виховання. Різні види виховання як цілість забезпечують передумови для гармонійності людини.

У такому ж руслі підходив до ідеалу української людини В.Янів: “Як виховний ідеал маємо дати ідеал повноцінної людини, творчої індивідуальності з власним поглядом на світ, з бажанням змагатися з іншими людьми та їх випереджувати, з внутрішньою необхідністю ставити собі питання та шукати відповіді на них, чи ставити собі завдання і розв’язувати їх, – при чому ці питання й завдання повинні бути якнайскладніші та найтрудніші, щоб вони побуджували до якнайзусильнішої праці”³².

Виховний ідеал, що важливий з погляду національної самобутності, не означає консервації вдачі народу, а має на меті “скріплення національних прикмет з рівночасним послабленням національних хиб”³³. Серед хиб, яких українська людина повинна позбутись, В.Янів поставив на перше місце вибуялий український індивідуалізм, що переходить в анархізм. Врешті-решт, вчений дійшов висновку, що “питання виправлення має йти менше по лінії послаблення українського індивідуалізму, як радше по лінії скріплювання дисципліни, розбудження бажання самопідпорядковуватися, визнавати іншу індивідуальність, цінити чужу заслугу”³⁴. Шлях до цього веде не через самообмеження, а навпаки, – активізацію, динамічність, досягнення ефекту від своєї діяльності і визнання заслуг “іншої одиниці”. Настава на успіх логічно вимагає акцентування на вольовості, чого можна досягти, поставивши високу мету.

Розгляд ідеалу української людини дозволяє констатувати, що українська еміграція має вагомий здобутки в його дослідженні. Після поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. на перший план висувається аналіз конкретного чинника: національного, класового чи державницького. Акумуляючи їх у повоєнний період, вчені формулюють і розробляють універсальний тип ідеалу української людини, в основу якого кладуть загальнолюдські цінності.

¹Философский энциклопедический словарь. – М.,1983. – С. 196.

²Янів В. Нариси о історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – С. 197.

³Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава,1994. – С. 84.

⁴Там само.

⁵Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1954. – С. 131.

⁶Винниченко В. Відродження нації:У 3 ч. – К.-Відень,1920. Ч.1. – С. 252.

⁷Винниченко В. Лист до класово-несвідомої української інтелігенції // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Б.м., 1983. Т.1. – С. 459.

⁸Там само. – С. 463.

⁹Там само. – С. 467.

¹⁰Хвильовий М. Твори: У 2 т. – К.,1991. Т. 2. – С. 596.

¹¹Шаповал М. Шлях визволення: соціально-політичні нариси. Прага-Берлін,1923. – С. 67.

¹²Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 88.

¹³Там само. – С. 91.

¹⁴Там само. – С. 104.

¹⁵Там само. – С. 105.

¹⁶Донцов Д. Націоналізм. – Лондон-Торонто,1966. – С. 244.

¹⁷Там само.

¹⁸Там само. – С. 266.

¹⁹Там само. – С. 282.

²⁰Там само. – С. 290.

²¹Див.: Мірчук П. Нариси історії ОУН. Перший том (1920 – 1939). Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк,1968. – С. 127.

²²Там само. – С. 128.

²³Стецько Я. Українська визвольна концепція:У 2 т. – Мюнхен,1991. Т.2. – С. 76.

²⁴Там само. – С. 449.

²⁵Там само. – С. 25.

²⁶Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – С.82.

²⁷Дорожинський П. Дмитро Донцов – критика деяких його поглядів на націоналізм // ОУН: минуле і майбуття. – К.,1993. – С. 208.

²⁸Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С. 220.

²⁹Там само. – С. 221.

³⁰Вашенко Г. Виховний ідеал. – С. 164.

³¹Там само. – С. 174.

³²Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – С. 216.

³³Там само. – С. 200.

³⁴Там само. – С. 215.

Hryniv Oksana. National ideal of individual in research of Ukrainian emigrants: content, typology, genesis.

Ideal of individual can be identified as common to humanity, religious, national, group, and class levels.

Research of Ukrainian emigrant scholars provides typology of ideals, which is distinguishing class-national, national-class, national-state, and universal types.

Between the wars Ukrainian scholars abroad in their research of ideal of individual put forward analysis of particular factors (national, class or state) and try to unite them together. After the Second World War they developed a universal type of ideal Ukrainian that is based on common to human values.